

Контррозвідувальний аспект реорганізації органів політичного розшуку Російської імперії в Україні

Б.В. Бернадський

кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави
і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто роль і місце жандармсько-поліцейських установ у забезпеченні спроб становлення контррозвідувального режиму в Російській імперії на початку XX століття.

В статье рассмотрены роль и место жандармско-полицейских учреждений в обеспечении попыток становления контрразведывательного режима в Российской империи в начале XX века.

This paper discusses the role and place of the gendarmerie and police agencies in ensuring the formation of counter-intelligence regime attempts of the Russian Empire in the early twentieth century.

Ключові слова: Департамент поліції, жандарми, Окремий корпус жандармів, контррозвідка.

Постановка проблеми

Така ланка державного апарату, як контррозвідка, відіграє надзвичайно важливу роль у захисті державного суверенітету. Особливої актуальності це питання набуло на початку XX ст., коли шпигунство перетворилося на масове явище.

Становим хребтом забезпечення державної безпеки Російської імперії було Міністерство внутрішніх справ і, передусім, його Департамент поліції. Відповідно, де-факто саме ця спецслужба виконувала координуючу роль у контррозвідувальній діяльності протягом усього часу існування імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема вивчення діяльності політичної поліції Російської імперії має досить багату історіографію, що сама вже стала темою написання низки серйозних досліджень, серед яких передусім варто назвати дисертаційне дослідження М.Г. Щербака. Останніми роками спостерігається поживлення наукового інтересу й до історії контррозвідки. Однак основну увагу автори зосереджують на висвітленні діяльності військової контррозвідки. У такому аспекті були написані роботи А.А. Здановича, В.Г. Пилипчука та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Зважаючи на те, що органи держбезпеки є невід'ємною складовою державно-бюрократичного апарату, окремі аспекти цієї діяльності відображено в працях українських і зарубіжних учених: масштабній роботі О.Н. Ярмиша, М.В. Грекова, Б.А. Старкова. Тим не менше, контррозвідувальна складова в діяльності органів політичного розшуку та її вплив на реформування дореволюційних спецслужб і надалі, фактично, залишається поза увагою дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Система спецслужб, що існувала на той час, потребувала серйозних реформ, однак реорганізація центрального апарату політичної поліції проводилася під впливом другої революційної ситуації, що позначилося на всій його діяльності. Питання контррозвідки фактично відійшли на другий план. Зростання обсягу діяльності жандармсько-поліцейських органів зумовило відповідні зміни також у внутрішній організації самого Департаменту поліції (далі – ДП).

Основним його структурним підрозділом було діловодство. Згідно з традицією

Російської імперії назви діловодств мали номерний характер. Те чи інше відношення до контррозвідувальної діяльності мали практично всі підрозділи ДП. Зрештою, до 1903 р. це був єдиний контррозвідувальний орган у країні. Що ж до безпосередньо контррозвідки, то нею відали 3-є (1880-1917 рр.) і 4-є (1883-1902 рр.) діловодства. У роки російсько-японської війни у ДП навіть було створено окрему контррозвідувальну структуру, яку очолив сумнозвісний І. Манасевич-Мануйлов. Утім, на цій посаді він проявив себе достойно.

Третє (таємне) діловодство як спецорган проіснувало до 1898 р., коли від нього відокремився так званий Особливий відділ. З цього часу воно майже втратило статус таємного підрозділу, хоча до 1906 р. ще займалося питаннями дислокацій військ на території Росії. «Політичним розшуком у широкому значенні цього слова» став відати якраз Особливий відділ, появу якого вважають найістотнішою зміною у структурі ДП [1, с. 134-135]. Його перший відділ був уповноважений вести й контррозвідувальну роботу.

Особливий відділ було скасовано у квітні 1914 р., а замість нього створено 9-е діловодство, у відання якого перейшли й окремі справи 7-го діловодства. До його компетенції також належали військова розвідка та контррозвідувальна діяльність. Через нього ж здійснювалися зносини з МЗС і Міністерством Височайшого двору (у сфері, що стосується охорони вищих осіб) [2, с. 58-59]. У 1914 р. сюди були передані з 2-го діловодства справи, пов'язані з обставинами воєнного часу. Тут зосереджувалися матеріали щодо військовополонених і підданих іноземних держав. Колишній Особливий відділ (9-е діловодство) ще раз змінив свою назву і був перейменований у 6-е діловодство, а в 1916 р. йому повернули стару назву [2, с. 60; 3, с. 53, 56].

Місцевими органами, через які діяв ДП, були губернські жандармські управління (далі – ГЖУ), жандармсько-поліцейські управління залізниць (далі – ЖПУЗ), розшукові пункти, охоронні відділення,

районні охоронні відділення. Ці установи у своїй оперативно-розшуковій діяльності підпорядковувалися ДП, а у стройовій, господарській та інспекторській – Окремому корпусу жандармів (далі – ОКЖ) [4, с. 656].

Корпус жандармів рахувався за військовим відомством, на бюджетному утриманні якого й перебував, однак підпорядковувався цивільній владі в особі міністра внутрішніх справ, шефа жандармів. Безпосереднє керівництво здійснював корпусний командир. На цьому роздвоєність не закінчувалася. Адже організацію та керівництво особовим складом здійснював командир корпусу і його штаб, а безпосередньою діяльністю – ДП. Тому останній на чолі охоронних відділень намагався ставити не офіцерів, а чиновників. Питання підпорядкування та керівництва ДП і Корпусом жандармів було складним і вирішувалося залежно від особистості міністра внутрішніх справ і товариша міністра.

Система організації місцевих підрозділів політичної поліції безпосередньо в Україні також була досить складною. Серед них можна виділити регіональні, губернські (територіальні) й екстериторіальні структури. Територіальні підрозділи в Україні були представлені дев'ятьма губернськими жандармськими управліннями та жандармським управлінням м. Одеса. Аж до 1914 р. в системі територіальних жандармських органів відбулася лише одна істотна зміна, коли було створено управління у Севастополі. На території України розміщувалися й кілька жандармських команд: Одеська кінна міська і невеликі Київська, Дубенська, Очаківська, Керченська, Севастопольська фортечні команди.

Особливе місце в системі жандармських органів займали ЖПУЗ. Їх основною функцією було виконання завдань загальнополіцейського характеру. І лише з 1907 р. залізничні жандарми змушені були виконувати також допоміжну роботу із забезпечення контррозвідувального режиму в районі залізниць у прикордонні.

Контррозвідувальні функції були, в ос-

новному, подібні до тих, які виконувалися територіальними органами ОКЖ. Зважаючи на той факт, що залізничні жандарми відчували свою окремішність від корпусу, наголос на виконанні ними контррозвідальних функцій довелося робити й у спеціальних наказах, призначених виключно для ЖПУЗ. Так, 29 січня 1907 р. штаб корпусу наказав чинам жандармської залізничної поліції надавати сприяння завідувачам пересуванням військ і комендантам станцій у встановленні негласного нагляду за підозрілими в контррозвідальному відношенні особами [5, арк. 4-4 зв.].

У квітні 1902 р., коли новим міністром став В. Плеве, розпочалася довгоочікувана реформа. Після тривалого обговорення із залученням фахівців-практиків, міністр внутрішніх справ затвердив «Положення про начальників розшукових відділень». З цього приводу ДП наголошував, що першочергову увагу новостворена структура приділятиме провадженню дізнань про державні злочини в порядку 1035 ст. «Статуту кримінального судочинства». Та ж стаття регламентувала і провадження у справах про державну зраду. ГЖУ залишилось лише ведення дізнань із політичних справ і здійснення арештів, а організацію політичного розшуку здійснювала «охранка» [1, с. 138-139].

Положення надавало начальникам охоронних відділень великі повноваження. Начальники ГЖУ зобов'язані були відкрити їм доступ до всіх справ і листувань, передавати всі заяви, пропозиції послуг тощо. Без їхньої згоди жандармам не дозволялося проводити обшуки й арешти, навіть якщо «з цього приводу надійшла вимога уповноваженої для цього іншої особи» [6, с. 102]. Втручання в діяльність охоронних відділень жодних інших державних установ, за винятком ДП, не допускалося. Одночасно начальникам охоронних відділень рекомендувалося працювати в контакті з начальниками ГЖУ, чинами прокурорського нагляду та поліції, губернаторами. Але начальники охоронних відділень на це застереження фактично не зважали. Поряд із цим керівництво губернських

жандармських установ періодично намагалось підпорядкувати собі новостворену структуру. Резонансною була спроба начальника Київського ГЖУ генерала В. Новицького підім'яти під себе начальника «охранки» ротмістра О. Спиридовича. Зазнавши невдачі, генерал змушений був подати у відставку.

Варто зауважити, що більшу половину охоронних відділень було створено якраз в українських землях. Так, 27 червня 1904 р. міністр внутрішніх справ затвердив «Тимчасове положення про охоронні відділення», яке було в основному синтезом норм, що містилися в «Положенні про начальників розшукових відділень» і «Зводі воєнних правил» [7, арк. 25-29 зв.].

Зрештою, реформу жандармсько-поліцейської системи не було доведено до кінця. Спочатку «пішли» її ініціаторів. Згодом розпочалася часта зміна міністрів. Лише П. Столипін удалося утримати портфель міністра внутрішніх справ протягом п'яти років. Ще частіше змінювалися директори ДП.

Отож, тривалий час Російська імперія залишалася без спеціалізованого контррозвідального органу. Для вирішення окремих контррозвідальних завдань на території України залучався адміністративно-поліцейський апарат. Як метод, переважав зовнішній нагляд. Це було прямою компетенцією жандармських органів, однак на першому місці в їхній роботі завжди був політичний розшук. У військовому відомстві опрацювання цих питань зосереджувалося у Військово-науковому комітеті Головного штабу. Функції контррозвідки також частково виконували Головне управління Генерального штабу (далі – ГУГШ), Морський генеральний штаб, розвідальні відділення штабів округів. Діяльність штабів військових округів зводилася, в основному, до реєстрації іноземців та осіб, підозрюваних у шпигунстві. Разом із тим, прогножуючи можливість збройного протистояння, Росія та інші держави світу розпочали підготовку своїх армій до воєнних дій. Поміж іншого, суттєву увагу почали приділяти розгортанню

розвідувальних і контррозвідувальних органів.

За цих умов стала нагальною необхідність створення спеціалізованого військового контррозвідувального органу. Це прекрасно розумів військовий міністр, досвідчений розвідник генерал О.М. Куропаткін, який у 1903 р. зміг переконати в цьому й царя. Утім нова спецслужба на перших порах діяла лише у столиці, зважаючи на акредитацію тут військових агентів (аташе) іноземних держав. Співпраця з політичним розшуком не передбачалася.

Під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. мережа органів військової контррозвідки значно розширилася. Її функції на театрі воєнних дій покладалися на розвідвідділення армій, корпусів та окремих загонів. Діловодство в питаннях боротьби зі шпигунством перейшло у відання Військово-статистичного (розвідувального) відділення Головного штабу. На всій іншій території імперії та за кордоном ця робота здійснювалася ДП МВС. Таким чином, улітку-восени 1904 р. було створено очолюваний уже згадуваним В. Манасевичем-Мануйловим спеціальний підрозділ таємної поліції, що почав виконувати виключно контррозвідувальні функції. На відміну від розвідувального відділення Військового міністерства воно мало значні кошти та сферою своєї діяльності охоплювало всю імперію [8, с. 87].

Після закінчення війни територіальні військові контррозвідувальні органи, аж до рівня армії, були розформовані. Функції боротьби з іноспецслужбами знову перейшли до жандармських органів, для яких цей напрям роботи залишався другорядним. Це відверто визнавав у спеціальному циркулярі директор ДП Р.Г. Моллов у жовні 1915 р. [9, с. 61].

Наляканий революцією уряд робив спроби щодо посилення поліцейського апарату. Але результати не виправдали затрат. Відбулося лише незначне посилення поліцейських органів. Не менш загрозливою була ситуація з контррозвідувальними структурами, що наочно продемонструвала російсько-японська війна.

Тому знову постало питання про реформу, необхідність якої розуміли всі. З'явилося кілька проектів кардинальних змін усієї жандармсько-поліцейської системи. Один із них був розроблений у 1907 р. членом Ради міністра внутрішніх справ, дійсним статським радником В. Фрішем. Автор пропонував об'єднати всі види поліції та створити єдиний Корпус державної охорони, який у стройовому відношенні підпорядковувався б військовому міністру, а в питаннях охорони суспільного порядку та державної безпеки – міністру внутрішніх справ. У корпусі планувалося два види поліції: поліція безпеки та судова, яка діяла б за завданнями судових органів [6, с. 107].

Цей проект мав старий істотний недолік – подвійність підпорядкування, тим більше, що подібний досвід уже був у жандармському відомстві. Проект обговорювався на різних рівнях і був відхилений. Не пройшли також проекти колишніх завідувача Закордонною агентурою Л. Ратаєва та директора ДП О. Лопухіна. Останній пропонував ліквідувати військову організацію поліції та політичну поліцію, підпорядкувавши їх органам місцевого самоуправління.

Усі реальні реформи в Департаменті пов'язувались із М. Трусевичем і С. Білецьким. Перший досить несподівано подав у відставку, образившись на призначення товаришем МВС П.Г. Курлова. Білецький, якого навіть вороги вважали справжнім професіоналом, хоча й батьком провокації, продовжив реорганізацію служби. Проте шеф корпусу жандармів В. Джунковський, вважаючи методи останнього аморальними, домігся його відставки. А після падіння Джунковського Білецький безперешкодно почав вводити нові методи у роботі спецслужб.

Трусевич не лише охопив усю Росію мережею охоронних відділень, а й увів енергійних жандармських офіцерів у ДП. Офіцерів-практиків почали залучати до підготовки відомчих циркулярів. На відміну від попереднього періоду, саме підзаконні правові акти визначали основні за-

вдання органів таємної поліції, розкривали їх компетенцію. Утім, численні приписи ДП часто не знаходили належного застосування. У багатьох випадках не діяла на практиці, наприклад, інструкція 1907 р., на що вказував ДП 19 січня 1911 р. [10, арк. 1-1 зв.].

Із грудня 1906 по лютий 1907 р. відбуваються нові реорганізації. Основною в них залишалася контрреволюційна складова. Відповідно до цієї мети і проходила реорганізація спецслужби. Так, 11 грудня 1906 р. було прийнято рішення про створення районних охоронних відділень, які повинні були об'єднувати й координувати діяльність усіх місцевих жандармсько-поліцейських органів. У країні було створено 12 таких розшукових органів. Українські губернії були підвідомчі трьом районним охоронним відділенням: Південно-Західному (у Києві) (губернії: Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська); Південному (в Одесі) (губернії: Херсонська з м. Одеса, Таврійська, Бессарабська і все узбережжя Чорного моря); Південно-Східному (у Харкові) (губернії: Харківська, Катеринославська, а також Курська, Воронежська, Чорноморська й Область Війська Донського). Їх начальники отримали надзвичайно великі повноваження. Згідно §12 Положення вони мали доступ до всіх справ і листувань, право втручатися в оперативну діяльність і навіть забирати собі агентуру [11, арк. 15; 12, арк. 411].

Із утворенням районних охоронних відділень у 1906 р. начальники охоронних відділень перейшли в їхнє підпорядкування. Розпочалася своєрідна боротьба поколінь, у якій директор – М. Трусевич підтримував молодих.

Невдовзі уряд, після короткочасного, спричиненого революцією сум'яття, почав виділяти більше коштів на зміцнення поліцейського апарату. Палким прихильником поліцейської реформи виступив новий міністр внутрішніх справ і прем'єр-міністр П. Столипін. Перш за все, він запропонував посилити взаємодію різних поліцейських служб як на міністерському,

так і на губернському рівнях, мінімізуювши їх подвійну підпорядкованість. Він також мав намір звести всі нормативно-правові акти, що регулювали діяльність спецслужб і правоохоронних органів, у єдиний «Статут поліцейський», у якому врахувати нові реалії часу [13, с. 41-42].

Столипін 9 лютого 1907 р. затвердив «Положення про охоронні відділення» (далі – Положення), що замінило «Тимчасове положення» 1907 року. Нова структура створювалась у місцевостях із особливо складною оперативною обстановкою і займалася виключно питаннями державної безпеки. Що стосується організації губернського та повітового жандармських управлінь, то вона мала двоякий характер. Місцеві жандармські управління були повністю відокремлені від губернських установ і підпорядковувалися своїм безпосереднім керівникам. Зв'язок між ними підтримувався через МВС [9, с. 28-29]. Матеріали в канцелярії були розбиті за політичними партіями та рухами, однак була й інформація контррозвідального характеру.

Уся контррозвідальна діяльність ДП скеровувалася вже згадуваним Особливим відділом, у структурі якого діяло секретне 4-е відділення, а потім відділення з розшуку про міжнародне шпигунство, місцевими органами якого були охоронні відділення та ГЖУ. Вони вели боротьбу з військовою, політичною й економічною розвідкою. Крім того, аналогічну роботу проводили штаби військових округів. Столипін був переконаний у тому, що державні потреби вимагають зростання ролі контррозвідки і структур, що займаються захистом державної таємниці. Він також вважав цю сферу діяльності одним із різновидів політичного розшуку. Тому контррозвідка повинна була зосереджуватися в МВС. До компетенції нової структури відходили всі без виключення справи про державні злочини. У тому числі й такі, як державна зрада та шпигунство.

Запровадження вказаного Положення ще більше загострило існуючі в жандармському відомстві протиріччя, спричинені

порушенням субординації. Однак М. Трусевич продовжував послідовно проводити свою політику, наголосивши циркуляром № 131395 від 16 травня 1908 р. на компетенції «охранок» [14, арк. 85].

Начальники місцевих «охранок» відтепер безпосередньо підпорядковувалися начальникам районних відділень. Усі органи, що займалися на території «охоронного округу» (тобто району) політичним розшуком (ГЖУ, ЖПУЗ та їх відділення, начальники фортечних жандармських команд, чини загальної поліції), повинні були керуватися «у справі розшуку» вказівками начальника Районного охоронного відділення та виконувати всі його вимоги щодо розшукової діяльності. Автор Положення були, безсумнівно, реалістами та наголошували на необхідності скоординованої роботи і застерігали від «недоречної конспірації». Таким чином, робилася спроба протидіяти міжвідомчій боротьбі під прикриттям режиму секретності [11, арк. 16-18]. Як наслідок, система політичного розшуку, завдяки значній децентралізації, стала більш гнучкою та мобільною. Положення надало новим установам у сфері політичного розшуку широкі повноваження відносно органів територіальної жандармерії, жандармської залізничної поліції, загальної поліції. За ДП було залишено вирішення питань стратегії політичного розшуку, підготовки кадрів, узагальнення досвіду, а також керівництво розшуковою діяльністю за кордоном [1, с. 149].

Наприкінці 1908 р. заступником міністра внутрішніх справ став П. Курлов, який провів своєрідну контрреформу: керівниками районних охоронних відділень він призначив начальників ГЖУ. У грудні ж 1910 р. система спеціалізованих органів політичного розшуку в Україні поповнилася ще одним – при Севастопольському охоронному відділенні було створено так зване «Реєстраційне бюро» (подібні бюро діяли також у Петербурзі та Москві).

Виконання контррозвідувальних функцій і військовими, і жандармами створювало певний паралелізм у роботі та зменшу-

вало ефективність контррозвідувального забезпечення військ. Тому в 1907 р. ГУГШ у взаємодії з корпусом жандармів, прикордонною охороною та загальною поліцією розпочало розроблення основ контррозвідувальної діяльності. У підготовленому проекті щодо подальшого розвитку спецслужб було зроблено наголос на комплексному застосуванні контррозвідувальних заходів та їх профілактичному характері. Пропонувалось усунути фактор випадковості у справі виявлення шпигунів, чітко визначити функціональні обов'язки контррозвідників [8, с. 135-136].

Головною перешкодою була нестача кадрів. Кращі сили ДП було кинуте на боротьбу з революційним рухом. Після скасування секретного відділу ДП відновила (не у повному обсязі) діяльність контррозвідувального підрозділу генерального штабу – Розвідувального відділення, яке й надалі очолював колишній начальник Тифліської «охранки» В.М. Лавров. У серпні 1910 р. він перейшов на службу у військову розвідку, здавши справи також жандарму В. Єрандакову.

На початок 1906 р. керівництво військовою контррозвідкою зосередилося в 5-у (розвідувальному) діловодстві ГУГШ. Протягом червня-серпня того ж року в штабах військових округів стали формуватися (спочатку нештатні) розвідувальні відділення. До них перейшла також функція боротьби зі шпигунством. Однак у внутрішніх округах навіть у 1907 р. питання контррозвідки були лише побіжною роботою. Та й начальники розвідувальних відділень окружних штабів вважали зовнішній нагляд і виявлення іноземної агентури заходами, якими вичерпуються їх обов'язки в цій сфері. Питання постановки контррозвідувального режиму не порушувалося.

Необхідність компетентної постановки контррозвідки, виділення її в окрему галузь охоронної діяльності відчувалася дедалі гостріше. У 1908 і 1910 рр. відбулися скликані ГУГШ особливі міжвідомчі наради з цих питань, на яких було вироблено ряд суттєвих рекомендацій.

Восени 1908 р. сталося чергове загострення ситуації на Балканах, пов'язане з анексією Боснії і Герцеговини. У цих умовах загострилося також протиборство спецслужб. Це обумовило появу на світ проекту начальника Генерального штабу Ф. Паліцина. Останній вважав, що керівна роль у контррозвідці повинна належати штабам воєнних округів, а виконання функцій мало покладатися на жандармські та поліцейські установи.

Погодившись із ліквідацією «пустот», прем'єр П. Столипін рішуче відкинув пропозицію про покладення «виконавчих функцій всебічно на жандармські і поліцейські установи» за керівної ролі командування воєнних округів. Складним залишалося й питання про фінансування.

У 1908 р. під час київського з'їзду старших ад'ютантів розвідувальних відділень було вироблено загальну систему організації військової контррозвідки в мирний час. Відповідно до неї контррозвідкою мусили займатися чини Корпусу жандармів, прикордонної служби, під керівництвом старших ад'ютантів розвідувальних відділень штабів військових округів і контролем 5-о діловодства ГУГШ [15, с. 38].

Тоді ж уряд створює кілька міжвідомчих комісій. Усі вони внесли певний вклад у розвиток теорії контррозвідувальної діяльності, та все ж більшість зусиль ішла на врегулювання притаманних Російській імперії бюрократичних перепон. Ключове питання – створення системи контррозвідки при МВС чи Військовому відомстві. Як показала практика, розрізнені дії різних відомств у силових структурах імперії не могли надійно забезпечити державну безпеку від розвідувального натиску та були далеко не адекватними масштабам воєнного шпигунства.

Для жандармських органів контррозвідка й надалі залишалася другорядною справою, що істотно заважало ефективній протидії розвідувальним спрямуванням іноземних держав. Відомо, що в 1908 р. Міністерство внутрішніх справ Росії мало значну кількість даних щодо розвідувальної діяльності іноземних держав на тери-

торії імперії, але конкретних заходів із її попередження та припинення практично не застосовувало, обмежуючись оперативним супроводженням [16, с. 38].

На виконання розпорядження Столипіна Трусевич розіслав циркуляр «Про посилення боротьби зі шпигунством». У ньому вимагалось відзвітувати за три роки про зроблену роботу й узагальнити практику розшуку. Особливої уваги надавалося виявленню й узагальненню найбільш характерних способів шпигунства. Це свідчило, що керівні кола імперії мали намір саме ДП перетворити на основний контррозвідувальний орган [8, с. 156-159].

Для покращення ситуації висувалися найрізноманітніші проекти. Зрештою, у грудні 1908 р. керівники військового відомства і МВС Росії домовилися про створення міжвідомчої комісії з організації контррозвідувальної служби. Засідання комісії 28 березня 1909 р. вкотре констатувало активізацію іноземних спецслужб і необхідність створення спеціалізованого органу військової контррозвідки, відсутність якого обумовлювало виконання контррозвідувальних функцій Корпусом жандармів, ГУГШ, Морським генеральним штабом і розвідувальними відділеннями штабів округів. Серйозна увага приділялася фінансовій стороні проблеми, кадровому та оперативному забезпеченню та недостатності існуючої нормативно-правової бази. Особливо наголошувалося на неузгодженості розшукових установ МВС і військового відомства [16, с. 38-39; 9, с. 62; 17, с. 6].

У протоколі комісії вперше було наведено розгорнутий аналіз організації діяльності іноземних розвідок, а також перелік осіб, які підлягали контролю з боку контррозвідки. Крім того, досить предметно розглядалась організація органів військової контррозвідки. Зокрема, комісія вивчала чотири схеми (варіанти) побудови контррозвідувальних відділень, а саме:

- у складі військового відомства;
- покладення цих завдань на охоронні відділення;
- подвійне підпорядкування контр-

розвідувальних відділень штабам округів і охоронним відділенням;

– створення самостійних військових контррозвідувальних відділень, підпорядкованих ДП МВС.

Зійшлися на останньому варіанті. Передбачалося формування семи регіональних контррозвідувальних відділень у місцях дислокації штабів відповідних військових округів [17, с. 7; 8, с. 167].

Для кращого нормативного забезпечення контррозвідувальної діяльності потрібно було дати визначення шпигунства. Тому, міжвідомча комісія схвалила розроблений ГУГШ понятійний апарат контррозвідувальної діяльності. Кінцевою метою цієї діяльності проголошувалося притягнення винних до кримінальної відповідальності за статтями 108-119 Карного уложення 1903 р. або припинення протиправної діяльності адміністративними заходами.

Протиріччя виявилися в ході обговорення організації структури та її підпорядкування. Тим не менше, усі зійшлися на думці про необхідність створення в системі таємної поліції спеціальних контррозвідувальних органів, так званих воєнно-розшукових бюро, які входили б до складу відповідних районних охоронних відділень. Для цього необхідно було використовувати працівників «охоранки», які мали досвід розшукової роботи, і військових контррозвідників, які були компетентними у військових питаннях і отримували розвіддані з-за кордону. Їх керівники замикалися б на начальників відповідних районних охоронних відділень. Через них ішла співпраця і з керівництвом окружних штабів. Причому помічниками начальників могли призначатися й армійські обер-офіцери, а після курсів вони могли стати начальниками. Фінансування повинно було здійснюватися за рахунок коштів військового відомства [18, с. 79].

Співробітники спецслужби отримували право вести контррозвідувальний пошук у середовищі військових і органах військового управління. Система планувалася суворо ієрархічною. Органи через районні

охоронні відділення підпорядковувалися ДП. І МВС, і Військове міністерство зобов'язувалися до повного обміну інформацією та співпраці. Втручатись у процес розшуку військові не мали права [18, с. 63]. Ця схема повністю вкладалася в теоретичну формулу Столипіна про контррозвідку, як одне з відгалужень системи політичного розшуку. Його погляди поділяв і тогочасний директор ДП Трусевич. Однак висновки та пропозиції залишилися на папері через відставку останнього. Уся оперативно-розшукова діяльність зосередилася в руках його опонента Курлова. Остаточно ідею реформи поховала антистопіпінська інтрига.

Ні для Столипіна, ні для наступника Трусевича – Курлова контррозвідка не була першочерговим завданням. Перш за все, слід було навести порядок у власному відомстві. І заклопотаний проблемами Курлов лише 26 грудня 1909 р. дав відповідь на лист генштабу, що пролежав у канцелярії понад 4 місяці, повідомивши, що перешкод для реалізації раніше прийнятих рішень з боку МВС немає. Єдиною умовою було асигнування воєнного відомства. Спірним залишалося питання підпорядкованості. Проблемним було й питання агентури в армії та на флоті. Курлов у своїх мемуарах згадує, що цар заборонив її, вважаючи достатнім нагляд з боку військового начальства [19, с. 156].

У 1909 р. було зібрано чергову спеціальну міжвідомчу комісію під головуванням директора ДП. На засіданні комісії вирішили залучити до справи контррозвідки особливих жандармських офіцерів. Комісія так і не розв'язала питання про взаємодію жандармерії та штабів військових округів, про застосування до іноземців особливих правил спеціального нагляду, про підсудність справ зі шпигунства спеціальному судові.

Остаточно ідею березневої наради 1909 р. було поховано в червні 1910 р. на нараді керівників ДП, Окремого корпусу жандармів, військового і морського генеральних штабів, скликаній з ініціативи Курлова [8, с. 173-174]. Відзначивши знан-

ня жандармами техніки розшуку, він наголосив на відсутності у своїх підлеглих спеціальних знань військової організації російської та іноземних армій. На його думку, контррозвідальні відділення мусили знаходитися в безпосередньому віданні військового керівництва, а органи ДП їм сприяли б. Комісія Курлова запропонувала таку схему: відділи створюються військовими, а жандарми діляться кадрами для організації практичної діяльності. При цьому і «охранка», і ГЖУ контррозвідальну діяльність практично згортають, передаючи отримані сигнали в контррозвідальні відділення та сприяючи їм у перевірці. Загальне керівництво контррозвідкою повинні були здійснювати офіцери генерального штабу. При цьому керівництво російської таємної поліції все ж усвідомлювало недоцільність розриву оперативно-розшукової та слідчої діяльності [18, с. 77-79; 8, с. 174-175].

Отож, друга міжвідомча комісія прийшла до висновку про необхідність створення контррозвідальних відділів при штабах військових округів, а не в структурі органів МВС. Рішення змінилося кардинально. Основні причини такої зміни мали суб'єктивний характер. Фахівці ДП прекрасно розуміли, що, не маючи повноважень на ведення контррозвідального пошуку у військовому середовищі, важко розраховувати на вагомий результат. А міністр В.О. Сухомлинов, зважаючи на могутніх ворогів, не мав щонайменшого бажання на гроші свого міністерства створювати в ньому таємну структуру МВС. Коли ж погляди змінилися, кошти знайшлися. У ГУГШ також добре пам'ятали конфлікт часів російсько-японської війни, коли жандарми практично усунули військових від спостереження за іноземними посольствами.

Попри певні ускладнення та недоречності, у результаті змін, запроваджених у першому десятиріччі XX ст., жандармсько-поліцейські установи вийшли на якісно новий рівень діяльності. Здійснені заходи сприяли централізації та посиленню жандармсько-поліцейської системи імперії та,

як наслідок, контррозвідального режиму в країні. Багато начальників ГЖУ у цей час продовжували діяти по-старому, здійснюючи нагляд за діяльністю чиновників відомств і установ, тобто оперативне забезпечення об'єктів розвідальних спрямувань. Поряд із цим, недостатньо уваги приділялось активним заходам. Це спричиняло незадоволення П. Курлова, яке він і висловив у наказі по корпусу жандармів 3 серпня 1910 р. [20, арк. 336]. Воєнне ж напруження 1910-1911 р. змусило керівництво нарешті завершити справу зі створенням спеціалізованого контррозвідального органу.

Рекомендації нарад лягли в основу заходів, якими започаткувалося створення по всій імперії нових військово-розшукових установ – контррозвідальних відділень (КРВ). У червні 1911 р. військовий міністр затвердив пакет цілком таємних документів: «Положення про контррозвідальні відділення», «Інструкція начальникам контррозвідальних відділень», «Правила реєстрації осіб контррозвідальними відділеннями» та «Інструкція начальникам контррозвідальних відділень по витраті асигнованих їм сум і веденню звітності по них».

Тепер до невеликого оперативного підрозділу ГУГШ – Розвідального відділення, котре діяло лише в столиці, додалося ще одинадцять відділень при штабах воєнних округів. Одночасно при Особливому діловодстві у відділі генерал-квартирмейстера Генерального штабу почав працювати Центральний реєстраційний орган, у якому зосереджувалися матеріали щодо боротьби з воєнним шпигунством.

Начальник контррозвідального відділення, виконуючи свої нові завдання, залишався в списку офіцерського складу Окремого корпусу жандармів і значився всього лише «у відрядженні». Прямим начальником було визначено генерал-квартирмейстера. Інструкція вперше визначала нормативну й оперативну базу контррозвідки, порядок роботи з агентурним апаратом із оперативними документами. Технічне керівництво оперативною діяль-

ністю здійснювали начальники губернських жандармських управлінь, погоджуючи свої дії з генквартами. Відділення ЖПУЗ у процесі здійснення контррозвідувальної діяльності також формально підпорядковувалися в цій сфері штабам військових округів. Загальна організація контррозвідувальної діяльності в армії покладалася на особливе діловодство відділу генерал-квартирмейстера Генерального штабу.

Усе діловодство йшло через Особливе діловодство відділу генерал-квартирмейстера (Огенквар) ГУГШ та, відповідно, старших ад'ютантів відділень окружних штабів. Для контррозвідувального діловодства також прикомандировувався жандармський офіцер.

Кадрове комплектування органів військової контррозвідки чинами Окремого корпусу жандармів дало підстави окремим дослідникам стверджувати про існування при корпусі контррозвідувальних підрозділів. Утім, циркуляром ДП від 18 вересня 1911 р. лише створювалися відділення, офіцери яких значилися у списках відповідних губернських жандармських управлінь і вважалися відрядженими для несення служби в розпорядження Головного управління Генерального штабу і штабів військових округів. Начальник ГЖУ мав щодо них дисциплінарну владу, але в їх роботу не втручався. Співробітники контррозвідувальних відділень носили форму, належну чинам штабів військових округів, мали спеціальне посвідчення Генерального штабу, та могли розраховувати на сприяння в роботі всіх органів державної влади [2, с. 23, 156]. Утім, це було в теорії.

Відділення створювалися передусім для протидії військовій розвідці. Тепер до цієї сфери відносився не тільки збір інформації щодо збройних сил, а й такої, що мала військове значення. Крім цього, у сферу вказаного підрозділу входили завдання, спрямовані на протидію: «1. Створення в імперії внутрішніх ускладнень...; 2. Збільшення збройних сил іноземних держав за рахунок інородного населення імперії». Сюди ж входила й протидія підіривній

діяльності, такий як підготовка збройного повстання та страйків на заводах військового відомства [2, с. 160-161]. Тобто логіка подій усе ж призвела до поступового перетворення виключно контррозвідувального підрозділу на ще один орган політичного розшуку.

Як згадувалося, упродовж усього існування Російської імперії контррозвідувальна робота в ній супроводжувалася гострою міжвідомчою конкуренцією. Тим більше вкрай підозріло жандарми ставилися до нової спецслужби, за нагоди чинили їй перешкоди, використовуючи подвійність підпорядкування контррозвідників. Дійшло до того, що перший начальник контррозвідки Лавров був змушений вийти у відставку, і знову був прийнятий на службу вже у військове відомство. Військові відповідали взаємністю.

Керівництво ДП не бачило своєї ролі й місця в боротьбі зі шпигунством і зосередило основні сили на вирішенні першочергового завдання – боротьбі з інакодумством. Так, новий директор ДП С. Білецький в одному зі своїх перших циркулярів у 1912 р. прямо наголошував, що сприяння контррозвідці не повинно позначатися на прямих жандармських обов'язках. Навіть зовнішнє спостереження за підозрюваними у шпигунстві встановлювалося лише «у випадку нагальної необхідності, до прибуття на місце чинів контррозвідувальних відділень, і причому у місцях постійної дислокації філерів» [8, с. 189].

Досвід міжвідомчої співпраці мав характер листування щодо загальних питань динаміки іноземного шпигунства і стану боротьби з ним. Згідно з домовленістю з ДП його керівництво постачало контррозвідувальним відділенням нормативно-аналітичні матеріали, що стосувалися боротьби з іноземним шпигунством. Однак на практиці поліцейські пристави виявилися нездатними у встановленій формі навіть поінформувати керівників контррозвідки про іноземців, які прибували та вибували з великих міст імперії. На зайве листування з ними витрачався час і людські ресурси.

Тактика «невтручання» розшукових органів ДП й Окремого корпусу жандармів у боротьбу зі шпигунством могла спричинити вкрай негативні наслідки, тому помічник 1-го обер-квартирмейстера, генерал-майор Н. Монкевіч 14 лютого 1912 р. звернувся з листом до віце-директора ДП С. Віссаріонова, у якому виклав основні вимоги співпраці з контррозвідкою:

а) своєчасне інформування відділень про прибуття або вибуття з певного пункту осіб, які проходять по нагляду;

б) встановлення, на прохання відділень, за нагальної потреби зовнішнього нагляду, аж до прибуття чинів контррозвідки;

в) надання, на прохання відділень, довідок із даними, що характеризують таких осіб, їх моральну і політичну благонадійність, судимість, рід занять і сімейний стан [8, с. 190].

Така мінімізація відносин із міністерством внутрішніх справ була серйозною тактичною помилкою керівництва ГУГШ. Багато в чому цю поведінку спричинила тенденція до прихованої конфронтації між головними службами по боротьбі зі шпигунством. Очевидно, це можна пояснити лише різним розумінням власних прерогатив у забезпеченні зовнішньої безпеки держави. Як наслідок, посилювалося суперництво начальників відділень контррозвідки з офіцерами губернських жандармських управлінь і охоронних відділень у питаннях вербування секретних співробітників, їх переманювання.

Чимало зусиль забирали дискусії стосовно підпорядкованості установ і жандармських офіцерів, до них відряджених. Остаточо заплутали проблему «вказівки про підлеглість офіцерів Окремого корпусу жандармів», які перебувають у контррозвідувальних відділеннях. Розв'язати проблему намагався генерал Джунковський, який у категоричній формі став вимагати всебічного сприяння контррозвідувальним органам. Це, напевно, було єдино можливим на той час виходом і відповідало реальним потребам державної безпеки. Однак пройшло кілька місяців, доки вимогу стали виконувати та відпрацьовувати

реальні шляхи взаємодії двох спецслужб [21].

У травні 1913 р. розпочалися нові структурні зміни, ініціатором яких був новий заступник міністра внутрішніх справ В. Джунковський. Будучи порядною людиною, цей генерал однак жодного дня не займався справами, що мали б хоч якесь відношення до оперативно-розшукової діяльності. Відповідно, він вважав методи спецслужби аморальними та взявся за їх викорінення. Вважаючи, що стабільності імперії нічого не загрожує, а інформацію ДП сфальсифікованою, Джунковський завдав удару по всій системі політичного розшуку, паралізувавши агентурну роботу.

Скоротилась і кількість «охранок», які увійшли до складу ГЖУ на правах відділів чи розшукових пунктів. Першого березня 1914 р. було ліквідовано й районні охоронні відділення, реорганізація політичного розшуку була по суті поверненням до положення 1902-1903 рр., коли весь політичний розшук знаходився в ГЖУ. Таким чином, відбулася нова централізація на рівні міст і губерній [22, арк. 28; 23, с. 395].

Висновки

Отже, органи політичного розшуку залишили нішу єдиного контррозвідувального органу, поступившись місцем військовій контррозвідці. За ГЖУ залишився захист державної таємниці в широкому розумінні цього слова. Як контррозвідувальний орган в Україні фактично зникли охоронні відділення. Останні створювалися, зважаючи на той факт, що жандармські управління початку ХХ ст. не справлялися з функціями політичної поліції. Але вже до 1913-1914 рр. методи роботи жандармських управлінь були достатньо відпрацьованими, система цих управлінь зміцніла. Відомий радянський учений М. Єрошкін із цього приводу зазначав, що охоронні відділення були скасовані як зайва проміжна ланка в громіздкому державному апараті політичного розшуку в Росії [24, с. 289].

Це був останній період існування царських спецслужб, що настав після смерті

Столипіна. Увесь період 1911-1917 рр. – це єдиний потік скочування в кулуарні інтриги хворої влади, розборки між самими спецслужбами. Уведення в країні воєнно-го стану та крен спецслужб цими роками в бік розвідувально-контррозвідувальних функцій мало що змінюють у загальній картині процесу.

Список використаних джерел

1. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ярмиш О.Н. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
2. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охоранка / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 5-280.
3. Перегудова З.И. Политический сыск России (1880-1917гг.) / З.И. Перегудова. – М. : РОС-СПЭН, 2000. – 432 с.
4. Свод военных постановлений. – С.-Пб., 1890. – 720 с.
5. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1705.
6. Чайковський А.С. За законом і над законом : З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 286 с.
7. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 895.
8. Старков Борис. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Борис Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.
9. Шинджихашвили Д.И. Сыскная полиция царской России в период империализма / Шинджихашвили Д.И. – Омск : Омская высшая школа милиции МВД СССР, 1973. – 67 с.
10. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 538.
11. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 620.
12. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 868.
13. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы / Под ред. В.М. Курицына. – М. : Щит-М, 2000. – 200 с.
14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1946.
15. Гуз А.М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : Курс лекцій / А.М. Гуз. – К. : Видавництво НА СБ України, 2006. – 208 с.
16. Ботвінкін О.В. та ін. Історія охорони державної таємниці в Україні / О.В. Ботвінкін, В.М. Шлапаченко, В.П. Ворожко, А.С. Пашков. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.
17. Пилипчук В.Г. Становлення військової контррозвідки на теренах України (1903-1922) / В.Г. Пилипчук. – К. : НА СБУ, 2004. – 143 с.
18. Никитинский И. Из истории русской контрразведки: Сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
19. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.
20. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 26. – ч. 3.
21. Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905-1917 гг. : шпиономания и реальные проблемы / Н.В. Греков [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>
22. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2080.
23. Пиджаренко Александр. История и тайны уголовного и политического сыска / Александр Пиджаренко. – К., 1994. – 400 с.
24. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1982. – 352 с.